

Usk ja kirjatäht

Konfessioon ja kirjakultuur. *Coffession and the literary culture*. Koost. Piret Lotman. (Acta Bibliothecae Nationalis Estoniae. Eesti Rahvusraamatukogu toimetised 15; Raamat ja aeg. Libri et memoria 4) Eesti Rahvusraamatukogu, Tallinn, 2016. 216 lk., ill.

Aivar Põldvee*

Rahvusraamatukogust on saanud vanema raamatuajaloo ja kirjakultuuri uurimise peamine eestvedaja ning innustaja Eestis. Raamatukogu toimetiste sarjas on Piret Lotmani koostamisel ilmunud mitu kõneka pealkirjaga kogumiku: „Kirik ja kirjasõna Läänemere regioonis 17. sajandil“ (1998), „Ajalookitjutaja aeg“ (2008), „Lugemise kunst“ (2011) ja viimati „Konfessioon ja kirjakultuur“. Toimetiste sarja „Raamat ja aeg“ kuulub ka ajalookirjanduse aastapreemiaga pärjatud Piret Lotmani monograafia „Heinrich Stahli elu ja looming“ (2014). Pole liialdus öelda, et Lotman ja Stahl moodustavad kaksiktähe, mille tsentripetaaljõud tõmbab uurijaid ning hoiab justkui iseenesest käigus teemasid, mille läbitöötamiseks ja publitseerimiseks tuleks muudel asjaoludel eeldada mahukaid teadusprojekte. Mainitud kogumikud keskenduvad suuresti varausaja küsimustele, see peegeldab nii koostaja uurijahuvi kui ka eesti vanema kirjakultuuri uurimise üldpilti. Kogumikega käsitades on Rahvusraamatukogus peetud sisukaid konverentse ja nõnda oli see ka siin kõneks tuleva raamatu puhul.

Kirjakultuuri konfessionaalsete aspektide arutlus oli reformatsiooni suure juubeli eel väga aja- ja asjakohane, see teemadering ootab Eesti ajaloo vaatenurgast ammugi uurimist. Konfessionaliseerumine kui reformatsiooni käigus mitmeks uskonnaks killustunud läänekristliku kiriku ajaloo käsitlemise kontseptsioon on kasutusel juba alates 1970. aastatest. Konfessionide kujunemine, nende suhted riigi, ühiskonna ja inimesega, konfessionide omavaheline konkurents, põimingud ja paljud sellest hargnevad küsimused iseloomustavad eeskätt Saksa ajaloouringuid, mida on suunanud Wolfgang Reinhardi ja Heinz

Schillingi tööd. Valiku tähtsamast teemakohasest kirjandusest leiab lugeja kogumiku saatesõnast. Uuringute fookus on nihkunud reformatsioonilt ning riigi ja kiriku suhete problemaatikalt sotsiaal- ja kultuuriajaloo valdkonda (ühiskondlik distsiplineerimine, haridus, kommunikatsioon, keel, propaganda, tolerantsus jne.) ning pikemale muutuste ja uute institutsioonide kujunemise ajale, mida kutsutakse konfessionaliseerumise ajajärguks (Zeitalter der Konfessionalisierung) või konfessionalismiajastuks (Konfessionelles Zeitalter). Enamasti tõmmatakse selle ajastu piiriks Westfaali rahu (1648), millega lõppes Kolmekümneaastane sõda, aga mõne nähtuse puhul ka valgustusaeg. Tegemist on inspireeriva ja tulemusrikka kontseptsiooniga, mis on ärgitanud rohkelt diskussioone ja laiinenud Saksa uurimisväljalt kaugemale.

Ajal, mil konfessionaliseerumise uuringud Euroopas hoogsalt edenesid, polnud siinmail sellesarnastel teemadel muud publitseerimisvõimalust kui kogumik „Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis“. Sealgi tuli veel 1987. aastal õigustada Enn Tarveli, Jüri Kivimäe, Kaja Altofi, Sulev Vahre jt. artiklite avaldamist nn. klassikute tsitaatidega ning udujutuga „ateistliku propaganda ja kasvatustöö tõhustamisest meie vabariigis“.¹ Välismaal ilmunud kirikuloo uurimustest asetuvad konfessionalismiajastu konteksti Johan Köpu ja Vello Helgi monograafiad, iseäranis viimane, mis lisas peamiselt luterlike juurtega Eesti ajalookäsitlusele katoliikliku vastureformatsiooni vaatenurga.² Läänemere provintside kirikuvalitsemisest on neli rootsikeelset monograafiat avaldanud Alvin Isberg.³ Täna uurimisseisu ja -potentsiaali

¹ Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. Artiklite kogumik III. [Koost. J. Kivimäe.] Eesti Raamat, Tallinn, 1987, lk. 6. Vt. ka A. Rimmel, M. Friedenthal. Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. – Ajalooline Ajakiri 2012, nr. 3/4, lk. 203–220.

² J. Köpp. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Eesti Vaimulik Raamat, [Stockholm], 1959; V. Helk. Die Jesuiten in Dorpat 1583–1625. Ein Vorposten der Gegenreformation in Nordosteuropa. Odense University Press, Odense, 1977.

³ A. Isberg. Livlands kyrkostyrelse 1622–1695. Reformsträvanden, äsiksbrytningar och kompetensvister i teori och praxis. Uppsala universitet, Uppsala, 1968; A. Isberg. Kyrkoförvaltningsproblem i Estland, 1561–1700. [Uppsala universitet], Uppsala, 1970; A. Isberg. Svensk segregations- och konversionspolitik i Ingermanland 1617–1704. [Uppsala universitet], Uppsala, 1973; A. Isberg. Ösels kyrkoförvaltning 1645–1710. Kompetensvister och meningsmotsättningar rörande funktionssättet. [Uppsala universitet], Uppsala, 1974.

* Aivar Põldvee (1962), PhD, vanemteadur, Tallinna Ülikool Humanitaarteaduste Instituut, Narva mnt. 25, 10120 Tallinn, aivar.poldvee@ut.ee

mõistmiseks tuleb meenutada, et Tartu ülikoolis taastati usuteaduskond 1991. aastal, Usuteaduslik Ajakiri alustas Akadeemilise Teoloogia Seltsi väljaandena uuesti 2000. aastal. Mitmes valdkonnas ollakse alles teekonna alguses.⁴

Arvustatava raamatu lugemist võiks alustada lõpust, Marju Lepajõe artiklist „17. sajandi kirjakuultuuri teoloogilised aspektid: märkmeid uurimise hetkeseisust“. Lepajõe hinnangul on 17. sajandi uurijaid niivõrd palju ja niivõrd erinevatel teemadel, et oleks võimalik asutada interdistsiplinaarne uurimisinstituut, mis ühendaks ajaloolasi, klassikalisi filolooge, teolooge jt. Võrreldes 1980. aastate alguse hõreda seisuga võiks rääkida öitsengust, mis tuleks vormistada monograafiateks, need annaksid teadusele uue mõõtkava. Samas kangastub üha selgemalt, et 17. sajandi Eesti vaimukultuuri teoloogiline osa on suurel määral läbi uurimata, ehkki just teoloogia paiknes tollases „teaduste kosmoses esimesel kohal“ (lk. 194). Kirglikult lahkab Lepajõe põhjusi, miks on siinses kontekstis uurimata Martin Lutheri vaimne pärand ja luterlik ortodoksia, ehkki rootsiaegse Tartu ülikooli disputatsioonid pakuvad selleks võimalust. Siin haigutab tühimik, mis pärsib uurimistöö arengut ja mõtestamist laiemalt; liiati valitseb oht, et praeguse õppe- ja teaduskorralduse jätkudes ning praegust potentsiaali kasutamata jättes leiame kolmekümne aasta pärast taas „koltunud välja“ (lk. 200).

Käesolev kogumik on paratamatult osa Lepajõe osutatud probleemist, aga veel rohkem on ta osa selle lahendusest, koondades kaante vahele värskemaid uurimistulemused ja süvendades humanitaaride koostööd. Kui ka kõik artiklid ei mahu rangelt võttes konfessionalismiajastusse, käsitlevad need ometi religioosse kirjakuultuuri olulisi ja seni vähe uuritud aspekte. Tiina Kala töö „Keskaegse Liivimaa kirikliku kirjasõna hulgast ja laadist“ kujutab endast oma-moodi inventuuri mõttelises raamatukogus, mis algab Kaupo Piiblist ja ulatub reformatsiooni tulekuni. Säilinud raamatuvara ja allikate nappuse tõttu on see omamoodi *mission impossible*, katse selgitada, millises ulatuses on Vana-Liivimaa raamatuajalugu üldse võimalik. Vaatluse all on raamatute hankimine, kopeerimine, kloostrite ja toomkapiitlite raamatukogud, liturgiaraamatud ning vaimulikele ja teistele haritlastele kuulunud raamatud. Artikkel lõpeb arutlusega rahvakeelte asendist ja tõlkevahekordadest

keskaegses kirjakuultuuris, haakudes eesti libakirjakeele küsimusega, mille Kristiina Ross tõstatab 2005. aastal ja mida ta puudutab ka nende kaante vahel.

Üle konfessionalismiajastu teise serva astub Aira Võsa uurimus valgustusteoloogilistest tekstidest baltisaksa kirjakuultuuris, tähtsamatest autoritest, protestantlikust valgustusest ja sellega kaasnenud muutustest teoloogia temaatikas. Käsitledes vaimulikest valgustajaid (J. G. Eisen, A. W. Hupel, G. F. Stender), keda senine ajalookirjutus on hinnanud peamiselt rahva-valgustuse ilmalikust aspektist, teeb Võsa 18. sajandi autorite teoloogilisi ja neoloogilisi tekste lahates seda, mida Lepajõe ootab varausaja uurijatelt – näitab valgustust teises valguses. See aitab seada õigemasse proportsiooni meie arusaamu 18. sajandi ideedest, ühiskonnast ja omal ajal olulistest kirjameestest, nagu E. A. W. Hörschelmann, C. F. Bahrdt, J. N. Tiling, E. F. Ockel jt.

Kristiina Rossi artikkel käsitleb kirikulaulu tähendust eesti kirjakeele kujunemises. Eesti kirjakeel kujunes välja vaimuliku allkeelena, millega eestlased suhestusid esialgu passiivse kuulajana. Kirjalikustumise käigus eristab Ross nelja arengufaasi: keskaegne nn. libakirjakeel, reformatsioonijärgne kuulud kirjakeel, alates 17. sajandi lõpust piiblitõlgete loetud kirjakeel ja mõeldud kirjakeel alates 19. sajandist, kui eestlaste omakultuur hakkas toimima ka kirjalikul kujul. Lähtudes oletusest, et kirikulaulude keel mõjutas eesti kogudust rohkem kui muu kirikukeel, võtab Ross vaatluse alla lauldud kirjakeele kui erilise tõlkekeele versiooni. Esialgsed uurimistulemused näitavad, et pietistliku lauluraamatu (1727) keel on piiblitõlkega võrreldes suulisele keelele lähemal ja oli eestlastele paremini mõistetav. Seega võisid just kirikulaulud olla sillaks sakslaste vahendatud kirjaliku kultuuri omaksvõtul.

Georg Mülleri 39 jutlust 17. sajandi algusaastatest – eesti vanema kirjakeele tähtsaim ja mahukaim mälestusmärk – on olnud Jüri Kivimäe sõnul peamiselt keeleteadlaste „omand“. 1935. aastal ilmus Liis Tohveri uurimus,⁵ mis avas Mülleri käsikirjas esinevad tsitaadid ja viited, heites valgust Mülleri lugemusele ja oletuslikule raamatukogule. Kivimäe astub siit pika sammu edasi, võttes vaatluse alla Georg Mülleri lese pärandusinventaris (1610) leiduva raamatukogu nimistu 104 sissekandega. Tallinna Linnaarhiivis

⁴ Vt. Eesti teoloogilise mõtlemise ajaloo. Sissejuhatavaid märkusi ja apokrüüfe. Koost. R. Altnurme. [Tartu Ülikool], Tartu, 2006.

⁵ L. Tohver. Lääne-Euroopa kajastusi Georg Mülleri jutlustes (1600–1606). – Eesti Kirjandus 1935, nr. 1, lk. 6–24.

leiduv dokument oli teada juba Paul Johansenile ja Hans Treumannile, aga alles nüüd ilmus see allikapublikatsioonina, millele Kivimäe on lisanud kadestamisväärse eruditsiooniga koostatud põhjaliku saatesõna. Artikli väärtust on raske üle hinnata. Ei juhtu just sageli, et mõni meie kultuuriloo monument saab sedavõrd olulist täiendust.

Meelis Friedenthali artikkel ramismist käsitleb nähtust, milleta ei saa mõista Tartu ülikooli Academia Gustaviana perioodi esimese kümnendi vaimset õhustikku. Katoliiklusest hugenotiks konverteerunud prantsuse õpetlane Petrus Ramus (1515–1572), kes tapeti Pärtliöö pogrommides, oli ühtlasi isik, kelle saatus ilmestab konfessionalismiajastu vastuolusid. Ramismi kui aristotelismi suhtes kriitilise õpetuse keskne asend Tartu ülikoolis oli tingitud eeskätt Johan Skytte filosoofilistest eelistustest. Enamikus Saksamaa ülikoolides peeti ramismi puudulikuks või lausa kahjulikuks filosoofiaks, aga Tartu ülikooli konstitutsioonides ja disputatsioonides, mida Friedenthal analüüsib, on see selgelt esindatud. Sarnane olukord valitses ka mujal perifeersetes ülikoolides. Ramistlik meetod aitas õppetöös kiiremini edasi, mis oli tähtis provintsidest vajalike retoorika- ja matemaatikaoskustega teenistujate ja haritlaste ettevalmistamisel.

Kristi Viidingu artikkel lähtub Göttingeni ja Hannoveri raamatukogudes leiduvatest tallinlaste kirjadest, lähemalt on avatud neli 17. sajandi I poole kirja Meibomide õpetlasdünastia kirjakollektsioonis. Detailirohkem juhtumiuuringust ehk olulisemgi on käsitlus humanistlikust epistolaarkultuurist Eesti- ja Liivimaal, mis avab siinses kontekstis uue teema ja asetab selle epistolograafia avaramale taustale. Samasuunaline süstemaatiline erakirjade koondav bibliografeerimine ja publitseerimine oleks väga vajalik, sest selle allikaliigi uurimispotentsiaal võib olla suurem, kui me oskame arvata. Liivimaa ülemsuperintendent Johann Fischer võiks olla üks, kellest alustada.

Konfessionalismiuuringute üht keset tabab Piret Lotmani artikkel „Eestikeelsed luterlikud varauusaegsed katekismused sotsiaalse distsipliini kujundajana“. Sotsiaalne distsiplineerimine ühiskonna kirjeldamise kategooriana pole eesti ajalooteaduses seni suuremat debatti tekitanud, osalt sarnastel põhjustel kui konfessionaliseeriminegi. Katekismused on aga sellest aspektist hoopis uurimata, õigupoolest puudub eestikeelsete katekismuste kohta põhjalikum käsitlus üldse. Katekismus oli mitte ainult esimene eestikeelne raamat, vaid

ka eestlase rahvaraamat rohkem kui kaks sajandit. Selle abil omandati koos lugemisoskuse ja ristiusu põhitõdedega väärtushinnangud perekonna ja seisusliku ühiskonna kohta. Katekismustes esitatud nn. kodukorra reegleid (sks. *Haustafel*, rts. *hustavla*) vaatleb artikkel ajalises arengus kuni 18. sajandi alguseni. Lotman avab siin teema, mis vajaks monograafiat. Edasises uurimistöös tasuks tähelepanu pöörata ka aabitsate katekismusetekstidele, mis olid küll napimad, aga seda laiemat levikuga. Võrdluspildiks sobiks Rootsi, kus kodukorra reeglite mõju ühiskonnale on põhjalikumalt uurinud Hilding Pleijel⁶ ning tema jälgedes Daniel Lindmark jt.

Asjaolu, et Rootsi oli Euroopa taustal tavatult monokonfessionaalne riik, selgitab sealsete ajaloolaste tagasihoidlikku huvi konfessionalismiuuringute vastu. Alles läinud aastal avaldas Kaja Brilman ülevaateartikli „Konfessionaliseerimine, konfessioonikonflikt ja konfessioonikultuur varauusaegsel“, mida võib pidada laiema debati algatamise katseks Rootsis.⁷ Varem on Heinz Schilling saksa vaatenurgast osutanud, et Rootsi pakub head võimalust konfessionaliseerimise mõiste abil varauusaegse ühiskonna uurimiseks.⁸ Samas ei puudunud Rootsi varauusaegses kirikuelus valitseva ortodoksse luterluse kõrval marginaalselt teiste konfessioonide esindajad ja suhted nendega, mis varieerusid konfliktist konverteerimistaotluste ja pragmatismist ajendatud tolerantsuseni. Nii oli see ka Rootsi Läänemere provintsidest,⁹ kus Karl XI absolutistliku valitsemise ajal kehtestati Rootsi 1686. a. kirikuseadus, mis püsis 19. sajandini. Siit terendab lai uurimispõld, mille harimise vajadusele ja võimalustele osutab Piret Lotmani koostatud kogumik inspireerival moel.

⁶ H. Pleijel. *Från hustavlans tid. Kyrkohistoriska folkskivsstudier*. Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, Stockholm, 1951; H. Pleijel. *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*. Verbum, Stockholm, 1970.

⁷ K. Brilman. Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid. – *Scandia* 2016, nr. 82 (1), lk. 93–106.

⁸ H. Schilling. The Confessionalization of European Churches and Societies – an engine for Modernizing and for Social and Cultural Change. – *Norsk Teologisk Tidsskrift* 2009, nr. 1, lk. 11–12.

⁹ Lisaks Piret Lotmani käsitlustele H. Stahl'i tegevusest Ingerimaal ja Lea Kõivu uurimustele visionismist vt.: E. Küng. Anglikaani kogudusest Narvas 17. sajandi lõpukümnenditel. – *Ajalooline Ajakiri* 1998, nr. 4 (103), lk. 25–39.